

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/23/23-27>**Nailə Məmmədova**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mammadova.naila.1965@mail.com**Ceyla Rüstəмова**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ceyla.rustemova.1990@mail.ru

KÜR-ARAZ OVALIĞINDA YAYILAN BƏZİ DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN BOTANİKİ TƏSVİRİ

Xülasə

Kür-Araz ovalığı Azərbaycan Respublikasının mərkəzi hissəsində yerləşir. Ərazi təbii ekoloji baxımdan dərman bitkiləri ilə zəngindir. Məqalədə dünya xalqlarının dərman bitkilərinə münasibəti və onların gündəlik həyat təcrübələrində istifadəsi göstərilir. Bildiyimiz kimi, dünya xalqlarının dərman bitkilərinə və onlardan istifadəsinə münasibəti genişdir. Dərman bitkilərinə ətirli bənövşə (*Viola odorata* L.), dərman acı qovluğu, zəncirotu (*Taraxacum officinale* Vigg), turşətəhər əvəlik (*Rumex acetosella*), adi nar (*Punica granatum*) daxildir. Məqsədimiz bu bitkilərin əhəmiyyətini, kimyəvi tərkibini öyrənmək, onların vegetativ orqanlarındakı aktiv maddələri aşkar etməkdir. Kür-Araz ovalığında dərman bitkilərinin inkişafı zamanı iqlim amilləri, xüsusilə nisbi rütubət, torpağın quruluşu, fiziki-kimyəvi tərkibi, rütubət, külək və s. nəzərə alınır.

Açar sözlər: *bənövşə, zəncirotu, nar, kök, dərman bitkiləri*

Naila MammadovaAzerbaijan State Agrarian University
mammadova.naila.1965@mail.com**Jeila Rustamova**Azerbaijan State Agrarian University
ceyla.rustemova.1990@mail.ru

Botanical description of some medicinal plants spread in the Kura-Araz lowland

Abstract

Kura-Araz lowland is located in the central part of the Republic of Azerbaijan. The area is rich in medicinal plants from a natural ecological point of view. The attitude of the peoples of the world to medicinal plants and their use in daily life practices are shown in the article. As we know, the attitude of the peoples of the world to medicinal plants and their use is wide. Medicinal plants include violet (*Viola odorata* L.), bitter gourd, bitter gourd (*Taraxacum officinale* Vigg), sorrel (*Rumex acetosella*), common pomegranate (*Punica granatum*). Our goal is to study the importance of these plants, their chemical composition, and discover the active substances in their vegetative organs. Climatic factors, especially relative humidity, soil structure, physical-chemical composition, humidity, wind, etc. during the development of medicinal plants in Kura-Araz plain taken into account. Kura-Araz lowland is a lowland located in the central part of the Republic of Azerbaijan. In the central part of the plain, near the city of Sabirabad, the Kura and Araz rivers meet. It divides the rivers into Karabakh, Mil, Mughan and Salyan plains. The area is rich in medicinal plants from a natural ecological point of view. The main goal of future research is to include those species in the morphocopy, to study their chemical composition, and to detect active substances in their vegetative organs.

Keywords: *violet, dandelion, pomegranate, root, medicinal plants*

Giriş

Azərbaycanın dərman florası çox zəngin olmaqla qədim tarixə malikdir. Azərbaycan xalqının dahi şairləri Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Fuzuli, Məmməd Nəsrəddinin əsərlərində bir sıra bitkilərin, o cümlədən dərman bitkilərinin adları və onların istifadə olunması haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Bitki örtüyünün zənginliyinə görə Azərbaycanın əraziləri bir-birindən fərqlənir. Bu ərazilər içərisində Kür-Araz ovalığı bitki örtüyünə görə özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi makrorelyef göstəricilərinə, təbii komplekslərin xüsusiyyətlərinə görə və kənd təsərrüfatı rayonlaşdırılması baxımından beş təbii kənd təsərrüfatı vilayətinə, iyirmi beş kadastr rayonuna bölünür. Bu bölgüyə əsasən, Kür dağarası çökəkliyi təbii kənd təsərrüfatı vilayətinə daxildir və zənginliklər içərisində Kür-Araz ovalığının özünə xas olan torpaq-iqlim şəraiti vardır (Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası, 2014).

Dərman bitkilərindən orqanizmə təsir edən fəal maddələr ekstraksiya olunaraq istifadə olunur. Ev şəraitində isə yalnız spirtli və sulu ekstraktlar hazırlanaraq istifadə edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təzə bitkidən sıxılmış şirə istifadə üçün ən səmərəlidir. Belə şirədə fəal maddələrin tam kompleksi təbii olur.

Kür-Araz ovalığında təbii halda yetişən yüzlərlə qiymətli dərman bitkilərinə başqa yerlərdə rast gəlinmir. Apardığımız tədqiqatlardan aydın olur ki, qədim Azərbaycanda müalicə işindən öncə profilaktik tədbirlər üstünlük təşkil edirdi.

Yaz və payız aylarında düşən yağışlar sayəsində bozqır ərazilərdə, əsasən də Kür-Araz ovalığında, çayların kənarları boyunca dərman bitkiləri daha yaxşı inkişaf edir və qış boyunca qalır (Məmmədov, 2007: 856).

Təbiətdə bitkilər aləmi digər canlı orqanizmlər kimi ətraf mühitlə təmasda olur. Onların inkişafının sürətli və yaxud ləng getməsi birbaşa təbii ekoloji mühit amilləri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Kür-Araz ovalığında yayılan dərman bitkiləri təbii areala sahib olduğundan, onun normal inkişafı, böyüməsi, toxum verməsi və s. xarici mühitlə birbaşa əlaqəli olması, daha doğrusu, dərman bitkilərinin yeraltı və yerüstü hissələrinin formalaşdığı zaman orqanizmində gedən fizioloji və digər bu kimi proseslər xarici mühit şəraitindən bilavasitə asılıdır. Orqanizmdə maddələr mübadiləsinin normal gedişi, zülali maddələrin sintezi prosesində xarici mühit amilləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kür-Araz ovalığında dərman bitkilərinin inkişaf dövründə iqlim amilləri, xüsusilə, günəş radiasiyası (ışıq, istilik), atmosfer təzyiqi və çöküntüləri, nisbi rütubət, torpağın quruluşu, fiziki-kimyəvi tərkibi, nəmliyi, külək və s. təbiətdə biosenozun inkişafı üçün şərait yaradır.

Növündən asılı olmayaraq, Kür-Araz ovalığı yem və dərman istehsalı üçün xarakterik bir ərazidir, həmçinin dərman bitkilərinin kökündən və kökümsovlarından bitkiçilikdə və əczaçılıqda da geniş istifadə edilir.

Ərazinin bitki örtüyü yarımşəhra, çala-çəmən, çəmən, su-bataqlı və s. bitkilərdən ibarətdir. Torpaqəmələgətirən süxurları dördüncü dövrün müxtəlif mənşəli yumşaq çöküntülərindən ibarətdir (Məmmədov, 2007: 856).

Torpaq şəraitinin mövcud vəziyyətini düzgün təsvir etmək məqsədilə ərazidə yayılan bəzi dərman bitkilərinin botaniki təsviri verilmişdir. Ərazidə apardığımız müşahidələr və yerli əhalidən aldığımız sorğular əsasında bəzi dərman bitkilərinin dərman məqsədi üçün tedarükünün təşkil edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Həmin növləri formokopiyaya daxil etmək üçün gələcəkdə kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi, vegetativ orqanlarının tərkibində təsiredici maddələrin olması və həmin maddələrdən tedarük edilməsi əsas məsələlərdən biri olmalıdır.

Kimyəvi formoseptik sənayenin istehsal etdiyi yeni dərman preparatlarının təsir dairəsi nə qədər geniş olsa da, çəmənlerimizdə, meşə və düzənliklərdə yetişən sadə bitkilər minlərlə müalicəyə ehtiyacı olan insanlar tərəfindən daha çox inamla və həvəslə istifadə olunur.

Dərman acıqovuğu, zəncirotu (*Taraxacum officinale* Wigg.) Astrakimilər (*Asteraceae*) fəsiləsinə aiddir. Çoxillik ot tipli, mil kök sisteminə malik bitkidir. Bütöv hissələrinin hamısında süd şirəsi vardır. Yarpaqların hamısı kökyanı, uzunsov, qismən və ya bütöv kəsikdirlər. Çiçəkləri dilşəkili, sarı, səbətlərə toplanmış şəkildə, uzunsov yarpaqların əsaslarında yerləşirlər. Meyvəsi toxumcuq, bozuntul-tünd ağ tükcüklüdür. Aprel-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvə əmələgətirməsi

may-iyun aylarına təsadüf edir. Böyük və Kiçik Qafqazda orta dağlıq və subalp qurşağında, meşələrdə, çəmənlərdə geniş yayılmışdır.

Müalicəvi əhəmiyyətə bitkinin kökləri yararlı hesab edilir, onları payızın axırlarında, yerüstü hissələrin solduğu zaman qazıb çıxarmaqla tədarük edirlər. Xırda budaqlardan və yarpaqlardan ayırdıqdan sonra soyuq suda yuyub, açıq hava şəraitində, süd şirəsinin tökülməsi qurtarana qədər, bir qat sərərək, isti, yaxşı ventilyasiya olunan otaqlarda qurudurlar. Qurudulmuş məhsul quru, uzununa qırıqlı, spiralvari burulmuş, xaricdən tünd boz, qırılan hissədən isə bozumtul-sarı, mərkəzdə oduncaqlı olmalıdır. Tamamilə iysiz, acı dada malik, seliklikdir.

Zəncirotunun kökləri 40%-ə qədər inulin, 20% şəkər, 23%-ə qədər kauçuk, bundan başqa axıqlıkozid-taraksasin, mikroelementlər (kalsium, dəmir, fosfor və b.), üzvi turşular, karotinoidlər (Sarı-narıncı bitki pigmentləri, orqanizmdə vitamin A-ya çevrilir), vitaminlər C, B2, PP, aşı maddələri, saponinlər, efir yağları və başqa bioloji aktiv maddələrlə zəngindir.

Milli təbabətdə zəncirotunu bir neçə xəstəliyin müalicəsi məqsədi ilə istifadə edirlər. Bitkinin cavan yarpaqlarında çoxlu miqdarda vitaminlərin olduğunu nəzərə alaraq, onların avitaminozlar zamanı istifadə edilməsini tövsiyə edirlər. Baytarlıq praktikasında zəncirotunun köklərini dəmləmə şəklində iştahanın gücləndirilməsində, həzm sisteminin fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün istifadə edirlər. Cavan yarpaqları və kök tozunun heyvanların qanında xolesterini nəzərəcarpacaq səviyyədə aşağı salmaq xüsusiyyəti vardır. İri buynuzlu mal-qaraya 20-50, qoyunlara 5-10, toyuqlara 0,2-1 qr miqdarında 2-3 dəfə məsləhət görülür.

Ətirli bənövşə (*Viola odorata L.*) bənövşəkimilər (Violaceae) fəsiləsindəndir.

Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqaz və Talış dağlarının meşəli sahələrində orta dağ qurşağında yayılıb, meşələrdə kollar arasında bitir. Xammal kimi kökləri istifadə olunur. Ətirli bənövşənin köklərində violin alkaloidi vardır və amöb dizenteriya xəstəliyinin müalicəsində yaxşı nəticə verir.

Bundan başqa, tərkibində saponinlər, salisil turşusu və s. vardır. Baytarlıq təbabətində bənövşə cövhərini selikli maddə kimi mədə-bağırsaq sisteminin iltihabi proseslərində, tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri zamanı isə bəlgəmgətirici vasitə kimi istifadə edirlər.

Köklərinin dəmləməsinin dizenteriya xəstəliyi zamanı tərgətirici, sidikqovucu və işlətmə vasitəsi kimi işlədilməsi haqda məlumatlar verilmişdir. Heyvanlarda qatı cövhərini və dəmləməsini qusdurucu vasitə kimi istifadə edirlər.

Glycyrrhiza glabra L.- Tüksüz biyan. Hündürlüyü 60-80 sm (bəzən isə 100 sm) olan çoxillik kökümsovlu ot bitkisidir. Kök sistemi yaxşı inkişaf etmişdir. O, öz başlanğıcını şaquli istiqamətdə torpağın 2-7 m və daha dərin qatlarına gedən əsas kökdən götürür. Yan kökləri isə əsas kökdən bütün istiqamətlərdə inkişaf edərək yerüstü hissələr əmələ gətirir. Gövdəsi düzdür, nisbətən möhkəmdir, adətən az şaxələnir, üzəri seyrək qısa tükcüklərlə örtülü olur. Yarpaqlarının uc hissəsi lansetşəkilli olur. Yarpaqlarının ümumi uzunluğu isə 5-20 sm-ə çata bilər. Ümumi saplaq üzərində 7-19 ədəd, bəzən isə 5-19 ədəd yarpaqcıq olur (Nuriyev, Qasımova, 2017: 160-162).

Bitkinin əsas əhəmiyyət kəsb edən hissəsi onun kökləri olduğu üçün sənaye miqyasında onun kökləri xüsusi üsulla yığılır və emal olunur. Belə ki, köklər torpaqdan yığıldıqdan sonra yuyulur və bundan sonra kölgədə və ya günəş enerjisi ilə xüsusi üsullarla qurudurlar. Təzə köklər asanlıqla kəsilə və qatlana bilir. Emal olunduqdan sonra qurudulmuş köklər işıq və rütubət olmayan yerlərdə qorunub saxlanılır. Yalnız bu zaman kökləri uzun müddət saxlamaq olur və onun tərkibindəki maddələr öz əhəmiyyətliliyini saxlayırlar (Qurbanov, 2009: 420).

Tüksüz biyandan hazırlanmış preparatlar nəmləndirici və qoruyucu xüsusiyyətlərə malik olub müxtəlif dərmanlara da yangülləşdirici kimi əlavə olunur. Quru köklərindən hazırlanmış narın toz və həblər müxtəlif tənəffüs yolu xəstəliklərində (məsələn, öskürək) istifadə olunur. Onun köklərindən alınan narın tozun köpüklənmə qabiliyyəti sayəsində və şirin olması sayəsində bir çox ölkələrdə pivə istehsalında, alkoqolsuz içkilərin istehsalında, habelə kulinariyada geniş istifadə olunur (Qurbanov, 2009: 420).

Rumex acetosella - Turşətəhər əvəlik. Bu, çoxillik, çılpaq ot bitkisidir. Kök hissəsindən sıx gövdələri, düz və qalxanvari, şırımlı, sadə budaqlanan, əksərən qırmızımtıl rəngdə olub, 15-55 sırı

hündürlüyündədir. Kök ətrafında və eləcə də gövdənin aşağı nahiyyəsində yerləşən yarpaq saplaqları uzun, yuxarı yarpaqları oturmaq şəklində lanset xətvəri, iti olub, kənarları bütövdür.

Kökünün tərkibində 10-14%-ə qədər aşı maddəsi, xrizofanol, aloë-emodin, emodin, fission antiqxinonları, yerüstü hissəsində üzvi turşular, 3,2-8% aşı maddəsi, hiperin, rutin, xrizofanol, emodin, sianidin, delfinidin vardır. Tərkibində 10%-dən artıq olan kempferol, kversetin maddələri tam çiçək açan zaman maksimuma, meyvə verən zaman isə minimuma çatır. Çiçəklərinin tərkibindən C vitamini, rutin meyvəsindən isə C, K, RR və karotin vitaminləri, kversetin, hiperin, rutin flavonoidləri, xrizofanol, emodin, fission antraxinonları, toxumundan flavonoid, 5%-ə qədər piyli yağ maddələri tapılmışdır (Qurbanov, 2009: 420).

Adi əvəliyin yerüstü hissəsindən hazırlanan dəmləməsinin köməyi ilə daxili qanaxmalarda, yaş sarğı kimi dəri xəstəliklərində, sidik tutulmalarında, bəd xəssəli şişlərin müalicəsində, ödqovucu, işlədici dərman kimi, habelə dəridə əmələ gələn göbələk xəstəliklərinin, irinli çibanların müalicəsində, yaşıl hissəsinin şirəsindən isə qızdırma, sinqa, qaşınma, revmatizm və bəd xəssəli xərcəngdə istifadə edilir.

Punica granatum - adi nar adətən 1-3 m və bəzən 5 m hündürlüyündə olan kol və ya ağacdır. Hamar, parlaq, qalın qabıqlı və uzunsov lansetşəkilli yarpaqları var. Yarpaqları qarşı-qarşıya düzülüb, yaşımtil-boz rəngdədir. Tikanla örtülmüş cavan yaşımtil-boz, yaşlı budaqları isə sarımtil-boz rəngdə olur. Tək-tək yerləşmiş parlaq qırmızı rəngli çiçəkləri diqqəti cəlb edir. Meyvəsi xaricdən al qırmızı, zoğalı-qırmızı rəngli bərk qabıqla örtülmüşdür. Meyvəsinin forması kürə şəklində olub, içərisində çoxlu miqdarda nar dənəsi var.

Nar qədim meyvə bitkisidir. Qazıntılar nəticəsində bu bitkinin daşlaşmış budaq, yarpaq və habelə toxumları tapılmışdır. Qədim insanların şüurlü həyatının ilk dövrlərində narın meyvələri özünün yüksək qida keyfiyyətinə görə onların qidalanmasında əsas yer tutan taxıl və bal ilə bərabər qiymətləndirilirdi.

Nar bitkisinin xalq təsərrüfatında böyük əhəmiyyəti var. Bir sıra meyvə bitkilərindən fərqli olaraq nar bitkisinin ayrı-ayrı hissələrindən müxtəlif məqsədlər üçün daha geniş istifadə olunur. Nardan meyvə (qida kimi), dərman, boyaq, aşı, texniki, bəzək və qismən bal verən bitki kimi istifadə edilir. Narın meyvələrini əhali yetişmiş halda çərəz kimi yeyir. Meyvələrinin tərkibinə daxil olan maddələrin miqdarı bitmə yerindən və iqlim şəraitindən asılıdır. Nar şirəsinin tərkibində 76-78 % su, 14-21% şəkər, 3% yağ, 3-4% turşu, 1,55 protein olur (Qurbanov, 2009: 360).

Nar qabığının müalicəvi əhəmiyyəti onun tərkibinə daxil olan alkaloidlə bağlıdır. Xalq təbabətində yaraları sağaltmaq üçün nar meyvəsinin quru döyülmüş qabığı yaraya səpilir. Tərkibindəki aşı maddəsi yaranı dərhal sağaldır. Nar şirəsinə balla qaynadıb burunda əmələgələn poliplər və babasilin müalicəsində istifadə edilir.

Salvia aethiopsis - Həbəşistan sürvəsi. Hündürlüyü 25-70 (100) sm olan, dikduran yoğun gövdəsi, ortadan piramidal budaqlanan çoxillik ot bitkisidir. Kökətrafi yarpaqları 7-23 sm uzunluğunda enliyumurtavari və yaxud uzunsovdur. Hamaşçiçəyi piramidal, süpürgəvari formada olub 4-6 və yaxud 6-10 ədəd çiçək topasından ibarətdir. Kasa yarpaqları zəngvari yunaoxşar tüklərlə əhatə olunaraq dişəbənzər üçküncdən ibarətdir. Çiçək tağı ağ rəngdədir. Meyvəsi fındıqçadır (Qasimov, Qədirova, 2004: 592).

Bitkinin tərkib hissəsindən alkaloid, aşı, flavonoid, yarpaq, budaq, hamaş çiçəklərinin tərkiblərindən 1,0-2,8% efir yağı, 25,3-26,6% piyli yağ, fitol, steroid, salvipizon, xinon və s. maddələr tapılmışdır. Həbəşistan sürvəsinin ot, kök, yarpaqlarından hazırlanan dəmləmələr, cövhər və spirtli çıxarımlar vərəm, böyrək, qaraciyər, sidik kisəsi və s. xəstəliklərin müalicəsində işlədilir. Efir yağından ətriyyat sənayesində istifadə edilir. Cavan yarpaq və zoğları ədviyyat kimi müxtəlif xörək növlərinin tərkibinə qatılır. Qoyunların yemi hesab olunur (Qasimov, Qədirova, 2004: 592).

Sürvənin çiçək və yarpaqlarının tərkibində 1,0-2,8% efir yağı vardır. Efir yağının tərkibində linalilasetat, sineol, pinen, bomeol, tuyen və digər terpenlər tapılmışdır. Bundan alınan efir yağından əcaçılıqda, qənnadı və konserv sənayesində istifadə edilir. Sürvənin yarpaqları, çiçəyi ədviyyəli dada, xoş iyə malik olduğundan təzə və qurudulmuş halda tərəvəz xörəklərinə, salatlara, şirin xörəklərə qatılır.

Nəticə

Kür-Araz ovalığı Azərbaycan Respublikasının mərkəzi hissəsində yerləşir. Ərazi təbii ekoloji baxımdan dərman bitkiləri ilə zəngindir. Məqalədə dünya xalqlarının dərman bitkilərinə münasibəti və onların gündəlik həyat təcrübələrində istifadəsi göstərilir. Bildiyimiz kimi, dünya xalqlarının dərman bitkilərinə və onlardan istifadəsinə münasibəti genişdir. Dərman bitkilərinə ətirli bənövşə (*Viola odorata* L.), dərman acı qovuşu, zəncirotu (*Taraxacum officinale* Vigg), turşətəhər əvəlik (*Rumex acetosella*), adi nar (*Punica granatum*) daxildir. Məqsədimiz bu bitkilərin əhəmiyyətini, kimyəvi tərkibini öyrənmək, onların vegetativ orqanlarındakı aktiv maddələri aşkar etməkdir. Kür-Araz ovalığında dərman bitkilərinin inkişafı zamanı iqlim amilləri, xüsusilə nisbi rütubət, torpağın quruluşu, fiziki-kimyəvi tərkibi, rütubət, külək və s. nəzərə alınır. Kür-Araz ovalığı Azərbaycan Respublikasının mərkəzi hissəsində yerləşən ovalıqdır. Ovalığın mərkəzi hissəsində, Sabirabad şəhəri yaxınlığında Kür çayı ilə Araz çayı qovuşur (Qasimov M, Qədirova G.2004,592 s.).

Çaylar Qarabağ, Mil, Muğan və Salyan düzlərinə ayırır. Ərazi təbii ekoloji baxımdan dərman bitkiləri ilə zəngindir. Gələcək tədqiqatlarda qarşıya qoyulan əsas məqsəd, həmin növləri formokopiyaya daxil etmək, kimyəvi tərkibini öyrənmək, vegetativ orqanlarının tərkibində təsiredici maddələri aşkar etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası. (2014). Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Bakı.
2. Məmmədov, Q.Ş. (2007). Azərbaycanın torpaq ehtiyatları səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı: Elm, 856 s.
3. Nuriyev, R.M., Qasimova, A.Q. (2017). Biyan bitkisinin (*Glycyrrhiza glabra* L.) biologiyası və səmərəli istifadəsi, GDU. Müasir kimya və biologiyanın aktual problemləri. Beynəlxalq konfrans, 4-5 may, Gəncə, s.160-162.
4. Qurbanov, E.M. Ali bitkilər sistematikasası. (2009). Bakı: BDU nəşriyyatı, 420 s.
5. Qurbanov, E.M. (2009). Dərman bitkiləri. Bakı: BDU, 2009, 360 s.
6. Qasimov, M., Qədirova, G. (2004). Ədviyyat və yabanı tərəvəz bitkilərinin ensiklopediyası. Bakı: Elm, ABU, 592 s.

Göndərilib: 11.04.2023

Qəbul edilib: 16.06.2023